

УДК 94(477-22)"192"

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-42-3>

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО НАПЕРЕДОДНІ СТАЛІНСЬКОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ: ЧИ ІСНУВАЛА АЛЬТЕРНАТИВА ІСТОРИЧНОГО ПОСТУПУ¹

Водотика Сергій Григорович,

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії, археології та методики
викладання*

Херсонського державного університету

sergijvodotyka@gmail.com

orcid.org/0000-0001-6011-6468

Савенок Людмила Андріївна,

*кандидатка історичних наук, доцентка,
викладачка*

ВСП «Херсонський політехнічний фаховий коледж»

Національного університету «Одеська політехніка»

Ludmilasavenok@gmail.com

orcid.org/0000-0002-1055-941X

Метою дослідження є з'ясування питання щодо існування (не існування) альтернативи сталінській «соціалістичній перебудові» сільського господарства у контексті соціально-економічного стану доколгоспного селянства. **Методи дослідження.** В основу методології дослідження покладено принципи макроісторичних та альтернативних підходів, що дозволило виявити нові аспекти проблеми здійснення сталінським тоталітарним режимом небаченого в історії соціального експерименту перебудови суспільства на основі утопічних ідей побудови комунізму. **Результати дослідження.** Встановлено, що з середини XIX ст. перед суспільством об'єктивно постала необхідність модернізації та, відповідно, перебудови сільського господарства, перетворення селянина на фермера. Імперська капіталістична індустріалізація проводилась у значній мірі за рахунок селянства, мала неприйнятну для суспільства соціальну ціну. Більшовики нав'язали суспільству утопічну комуністичну модель модернізації (за радянською термінологією, соціалістичні індустріалізація, колективізація і культурна революція), яка не була сприйнята більшою частиною суспільства і, зокрема селянства. Проте більшовиків це не обходило. Вони виходили з концепту «диктатури пролетаріату» і для них органічними були примус і терор в реалізації своєї політики. У статті наголошується, що особливо драматична ситуація в часи непу, тобто напередодні радянської модернізації, склалась на селі. Внаслідок тимчасової відмови від «комуністичного штурму» і запровадження «державного капіталізму» у 1920-і роки селянство пережило своєрідний ренесанс. На селі відбулося відродження доіндустріальних стратегій життєдіяльності – натуралізація господарського життя, орієнтація на споживання, дистанціювання від влади і радянської економіки. Тобто спостерігалась тенденція певної автаркії. Відповідно, вкрай повільно зростали обсяги сільськогосподарського виробництва, знизилась його товарність і споживання промислових товарів, селянство економічно і політично не підтримало більшовицький курс на прискорену індустріалізацію і взагалі більшовицький варіант модернізації. **Висновки.** Доведено, що у конкретно-історичних умовах радянської України 1920-х років альтернативи новому варіанту «комуністичного штурму» не існувало. Наголошується, що дослідження радянської історії у концепті альтернативності мають неабияку перспективу, особливо щодо ключових її моментів. Це дозволяє краще зрозуміти сутність і наслідки для пострадянських країн спроби реалізації комуністичного проекту.

Ключові слова: соціалістична модернізація, нова економічна політика, українське селянство, колективізація, альтернатива, сталінізм.

¹ Дослідження проведено за підтримки Науково-освітнього центру вивчення Голодомору Канадського інституту українських студій Альбертського університету (HREC)

UKRAINIAN VILLAGE ON THE EVE OF STALIN'S COLLECTIVISATION: TO THE ALTERNATIVES OF HISTORICAL PROGRESS

Vodotyka Serhiy Hrigorovich,

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of History, Archeology and
Teaching Methods
Kherson State University
sergiovodotyka@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6011-6468*

Savenok Lyudmyla Andriivna,

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Lecturer
Separated structural subdivision 'Kherson Polytechnic
Professional College'
of Odessa Politechnic National University
Ludmilasavenok@gmail.com
orcid.org/0000-0002-1055-941X*

The purpose of the study is to set and clarify the problem of the existence (or non-existence) of an alternative to Joseph Stalin's 'socialist restructuring' of agriculture in the socio-economic state of the pre-collective farming peasantry. **Research methods.** The research methodology is based on the principles of macro-historical and comparative approaches, combined with the method of alternative histories, which allowed us to identify new aspects of the problem of the Stalinist totalitarian regime's unprecedented social experiment of restructuring society based on utopian ideas of building communism. **The study results** show that since the mid-nineteenth century, society has objectively faced the need for modernisation and, accordingly, restructuring of agriculture tradition and the transformation of a peasant into a farmer. Imperial capitalist industrialisation was carried out mainly at the cost of the peasantry and had an unacceptable social and psychological cost for society. The Bolsheviks imposed a utopian communist model of modernisation (in Soviet terminological tradition – socialist industrialisation, collectivisation and cultural revolution) on society, which was not accepted by significant communities, particularly by the peasantry. However, the Bolsheviks did not care. They proceeded from the concept of the «dictatorship of the proletariat», and coercion and terror were organic to them in implementing their policies. The article emphasises that the situation in the countryside was particularly dramatic during the new economic policy period, i. e. on the eve of Soviet modernisation. As a result of the temporary abandonment of the «communist assault» and the introduction of «state capitalism» in the 1920s, the peasantry experienced a kind of renaissance and new prosperity period. The countryside saw a revival of pre-industrial livelihood strategies: the naturalisation of economic life, a focus on consumption, and distancing from the authorities and the Soviet economy. In other words, there was a tendency towards a certain autarky. Accordingly, agricultural production grew exceptionally slowly, and its marketability and consumption of industrial goods declined. The peasantry did not economically and politically support the Bolshevik course of accelerated industrialisation and the Bolshevik version of modernisation in general. **Conclusions.** It is proved that in the specific historical conditions of Soviet Ukraine in the 1920s, there was no alternative to the new version of the communist modernisation project. It is emphasised that the study of Soviet history in the concept of alternatives has a great perspective, especially with regard to its key moments. This allows for a better understanding of the nature and consequences for post-Soviet countries of the attempt to implement the communist project.

Key words: socialist modernisation, new economic policy, Ukrainian peasantry, collectivisation, alternative, Stalinism.

Вступ. Історія радянського доколгоспного села є традиційною проблемою української історіографії принаймні останні 50 років. За цей час кардинальних соціально-політичних та економічних перетворень історіографічна ситуація в Україні неодноразово змінювалась з відповідним впливом на інтерес та оптику розгляду проблем доколгоспного села. Наявність численних і кваліфікованих монографічних історіографічних досліджень (Колесник, 2002; Шаповал, 2008) дозволяє у даному випадку обмежитись буквально кількома зауваженнями. Історіографи відзначають вагомі здобутки, вихід праць на якісно новий рівень обґрунтування висновків, розширення дослідницької проблематики. Зокрема, першочергової уваги

приділяється уточненню хронології непу, його комплексному визначенню, розширенню джерельної бази і методики опрацювання джерел.

Водночас «на узбіччі» залишається вивчення можливих альтернатив ленінсько-сталінському тлумаченню нової економічної політики. Безумовно, в історіографії непу згадки щодо цього аспекту проблеми є. Але вони обмежуються здебільшого концептом «кооперативного соціалізму» в межах нереалізованої ленінської концепції (Шаповал, 2005), причому це означає відмову від комуністичної доктрини (Кульчицький, 2013). Разом з тим автори вважають, що питання альтернатив історичного поступу українського села 1920-х років в ширших історичних координатах, ніж пере-

хідний період від капіталізму до соціалізму, залишилось поза увагою дослідників.

Метою дослідження є розгляд можливих альтернатив історичного поступу українського села часів непу в межах індустріальної модернізації, тобто модернізації сільського господарства як складової переходу від аграрного до індустріального суспільства. Відповідно **науково-дослідницькими завданнями** є макроаналіз специфіки «навздогінної модернізації» в Україні, визначення політичних умов та соціальної ціни вітчизняної модернізації, узагальнення особливостей соціально-економічної ситуації у доколгоспному селі у контексті шляхів модернізації та визначення потенційних можливостей альтернативи сталінському варіанту, тобто примусовій колективізації сільського господарства та Голодомору-геноциду 1932–1933 років. В основу **методології дослідження** покладено принципи макроісторичних та альтернативних підходів, що дозволило виявити нові аспекти проблеми здійснення сталінським тоталітарним режимом небаченого в історії соціального експерименту перебудови суспільства на основі утопічних ідей побудови комунізму.

Модернізація в Україні і комуністична доктрина

Модернізація в Україні була об'єктивною умовою історичного поступу й альтернативи цьому не існувало. Зазвичай в літературі під модернізацією розуміють перехід людства (в тому числі, окремих країн) від аграрного (традиційного) суспільства до індустріального, урбанізованого. Цей процес, попри наявність локальної специфіки, можна вважати універсальним для усіх країн і суспільств. Очевидним є факт неабиякої соціальної ціни і конфліктності цього переходу, причому найбільшу ціну платять селяни як соціальна верства, органічно пов'язана своїм виникненням та існуванням з традиційно-патріархальним суспільством. В процесі модернізації воно приречене на перетворення у фермерів чи міські індустріальні верстви. Але правди ніде діти, за будь який крок уперед (від неолітичної до інформаційної революції) людству доводиться платити.

Період модернізації як етап історії людства розпочався з раннього модерного часу (рубіж XV–XVI ст.). Для значної частини світу він не завершився і до сьогодні, причому спроби ігнорувати модернізацію мають вкрай згубні наслідки. У цьому сенсі історія не має успішних прикладів уникнення модернізації, яка, природно, у кожному конкретному випадку має чимало темпоральних, політичних, етнічних, соціальних та інших особливостей.

Україна в силу перебігу історичних подій і передусім через втрату державності не належала до провідних осередків модернізації. Її периферійне становище у цьому процесі посилилось після входження Наддніпрянської України до складу Російської імперії, коли більша частина України була примусово відлучена від цивілізаційних контактів із Заходом як центру і промотору індустріальної модернізації. Більше того, Підросійська Україна

поступово втрачала набуті нею риси західної цивілізації (демократичні риси соціально-економічного і політичного устрою, скажімо, місцеве самоврядування у вигляді магдебурії). За радянської доби політичний кордон із Заходом остаточно перетворився у цивілізаційний мур.

Таке становище не залишило Україні іншого варіанту переходу від аграрного до індустріального суспільства, ніж «навздогінної модернізації». Більше того, втрата історичного часу посилювала цю навздогінність і підвищувала соціальну ціну модернізації для українського селянства. Наочною ілюстрацією розуміння всієї небезпеки ігнорування нагальної потреби модернізації є російсько-українська війна і насамперед етап її розгортання у повномасштабну внаслідок воєнного вторгнення Росії в лютому 2022 р. Адже лише через війну політичне керівництво України і населення зрозуміли (сподіваємося, остаточно), що незалежна й успішна Україна може відбутись як європейська держава із західними, тобто модерними, цінностями. Без завершення модернізації і перетворення українського перехідного суспільства з немодернізованого в модерне, вже постіндустріальне суспільство, Україні й українцям важко сподіватись на успішне майбутнє.

Комуністична доктрина не створювала альтернативи індустріальній модернізації. Так, більшовики прийшли до влади на хвилі невдоволення основної маси населення, передусім селянства, ходом імперської модернізації. Гострі соціально-економічні конфлікти часів становлення індустріального суспільства, посилені поразкою Росії в I Світовій війні, привели врешті до розвалу імперії і більшовицького перевороту.

Більшовицька верхівка, виходячи з ідей В. Леніна про шляхи світової соціалістичної революції, була змушена звернутися до концепту індустріальної модернізації у більшовицьких шатах. Ця необхідність стала для радянського режиму буквально гамлетовським «to be or not to be, that is the question» на початку 1920-х років, коли комуністичний «штурм» зазнав поразки всередині країни і в Європі. Радянська Росія мала стати базою світової соціалістичної революції шляхом ведення переможних класових війн, а у разі поразок або затримки через нездатність вести такі війни в силу нестачі ресурсів радянсько-більшовицьке утворення чекав неминучий крах. Врешті так і сталося через певну часову затримку, причому основним гальмом у зникненні СРСР став союз Заходу з режимом Й. Сталіна у II Світовій війні та набуття Кремлем ядерної зброї.

Отже, на початку 1920-х років більшовики чітко розуміли, що єдиною можливою відповіддю зовнішнім і внутрішнім викликам є модернізація. Проте капіталістична індустріалізація не входила і не могла входити в плани більшовицького режиму. Дійсно, ще з часів «Маніфесту комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса комуністична революція проголошувалася найрадикальнішим зламом приватної власності, ліквідацією соціальних класів, створенням сільськогосподарських

«промислових артілей», остаточною «визволенням» селян від вікових традицій тощо (Маркс, Енгельс, 2010).

Захоплення влади більшовиками дозволило безпосередньо приступити до здійснення комуністичного експерименту у 1917–1918 рр. Були ліквідовані приватна власність, вільний ринок, запроваджено радгоспи і комуні, прямий продуктообмін, примусове вилучення у селян продукції шляхом продрозверстки тощо. Але такі дії влади зустріли на селі практично всеосяжний опір. Для утримання влади більшовики у 1919–1920 рр. в Україні змушені були піти на певні поступки. Проте у грудні 1920 р. для відвернення економічної катастрофи влада запланувала поширити продрозкладку на майбутні посіви – фактично йшлося про нове видання кріпацтва.

Така політика зустріла відчайдушний збройний спротив (фактично повстання) селянства. Влада відмовляється від воєнного комунізму (передусім продрозкладки як його основи) і переходить до нової економічної політики (непу).

Неп у контексті комуністичної доктрини

Перехід до непу означав вибір альтернативної щодо комуністичного штурму тактики побудови «світлого майбутнього». В роки непу ринок (його масштаби попри обмежувальні заходи влади об'єктивно розширювалися до 1927 р.) співіснував з більшовицькою диктатурою, що породило дивний радянський державний капіталізм як альтернативу громадянській війні з селянством. У цьому сенсі альтернатива була дієвою, хоча терор голодом 1921–1923 рр. в Україні також спрацював на припинення селянської війни.

На думку, С. Кульчицького В. Ленін взимку 1922 р. визнавав легітимність непу лише в межах державного капіталізму. Відповідно ринок поза контролем радянської держави розцінювався як злочин. Неп кваліфікується вченим як «комуністичний капіталізм» (Кульчицький, 2013: 83). Це неймовірне словосполучення чітко окреслює історичну причетність непу, його неспроможність за більшовицької диктатури створити альтернативу новому більшовицькому штурму, новій війні з селянством. У цьому сенсі сталінське нищення українського селянства безпосередньо впливає з ленінських настанов, а неп лише його відтермінував.

Ленінське розуміння непу на селі полягало у допущенні, звичайно під контролем більшовицької диктатури, мінімально можливої міри капіталізму (ринкових відносин) заради відновлення сільськогосподарського виробництва як бази стабілізації всієї економіки і соціально-політичної ситуації. Таке відновлення мало відбутись на основі індивідуального (дрібнобуржуазного, за ленінською термінологією) селянського господарства, яке згодом мало бути перетворено у соціалістичне колективне. Для цього, паралельно і водночас з відновленням сільського господарства, мали створюватись умови для ліквідації індивідуальних селянських господарств (Водотика, 1983: 34). Інакше кажучи, більшовики хотіли, щоб селяни своїми руками копали собі могилу. Знаймо

ма для марксистів формула, що відводила буржуазії аналогічну роль – творця і водночас свого могильщика – пролетаріату.

Зрозуміло, що справжні плани більшовиків були для українського селянства до кінця 1920-х років втаємничені. Воно сприйняло неп як шанс відродити звичне та бажане життя і не переймалося планами комуністичного будівництва. У специфічних умовах непу націоналізація землі та інші економічні «командні висоти» в руках більшовиків, до того ж в руках вкрай невмілих, не мали визначального впливу на соціальне обличчя українського селянства 1920-х років. Не справдилось й сподівання Леніна на кооперацію як засіб соціалістичного перетворення села, оскільки сільськогосподарська кооперація (споживча, насіннева, кредитна тощо) є суто виробничим фактором (Марочко, 1995). Так, напередодні масової колективізації кооперація охоплювала близько 70% селянських господарств, що аж ніяк не дорівнювало просуванню соціалізму. Водночас участь статечних господарств у кооперації реально сприяла економічному піднесенню заможного селянства попри намагання влади не допустити «куркулів» у кооперацію.

Українське селянство в роки непу

Український селянин 1920-х років залишався у своїй абсолютній більшості (за винятком пролетаризованих верств) дрібнотоварним виробником. Він вів своє господарство на націоналізованій землі з використанням приватного реманенту (живого і мертвого, як тоді казали, тобто робочої худоби та інвентаря) і базуючись на праці членів господарства. Його господарювання мало на меті перш за все просте відтворення і задоволення власних невеликих потреб, тобто селянство об'єктивно не могло забезпечити потреби суспільного поступу, потреби в індустріальній модернізації.

Індустріальну модернізацію можна було відтермінувати на певний, дуже короткий час, але не можна було обійти в координатах глобального історичного поступу країни. Необхідність модернізації розуміли більшовики, причому для них історичний час диктував як найшвидше її здійснення. Адже, без створення модерної індустрії як бази військово-промислового комплексу і сучасних збройних сил не можна було сподіватися на успішні революційні війни, на перемогу комунізму у світовому масштабі.

Між тим дрібне селянське господарство у 1920-і роки було основою виробничого і соціального життя села, визначальним фактором відносин власності, праці, розподілу, участі у кооперації, було суб'єктом стосунків з владою і промисловістю. Для селян спонукальними мотивами були не ринок чи потреби держави і суспільства в модернізації, а забезпечення власних потреб.

Період непу був часом випробування на соціально-політичну стійкість та економічну ефективність як для комуністичного (державні та колективні підприємства) сектору, так і для селянського господарства. У цей час відбувалась взаємодія, в тому числі боротьба і взаємопроникнення, кіль-

кох соціально-економічних процесів – природний поступ товарно-ринкових відносин і спроби держави їх уповільнити й стримати, сприяння зростанню кооперації і намагання використати її потенціал у виробничих та політико-ідеологічних цілях (зміцнення колективних господарств і незможних верств). Диктатура пролетаріату не мала достатнього економічного, фінансово-матеріального, політико-ідеологічного ресурсів навіть для підготовчого етапу реалізації планів соціалістичної перебудови на селі.

До того ж радянський державний апарат не міг вправно використовувати наявні соціально-економічні важелі, тому волів при першій-ліпшій нагоді застосовувати звичні для диктатури адміністративно-репресивні, тобто фактично силові, методи вирішення проблем. Проте радянська влада була змушена заради виживання дбати про збільшення сільськогосподарського виробництва і податкових надходжень, закриваючи очі на «класову природу» як хліба, м'яса чи цукрового буряку, так і податкових надходжень. Відповідно і політичні наслідки непу для більшовиків були невтішні – колективні господарства не стали помітним явищем і тримались переважно за рахунок фінансових пілг та вливань. Куркульство не зникло, навіть дещо зростало попри всеосяжний тиск влади. Політична опора влади на селі (незаможні селяни і наймити) та контрольовані більшовиками інституції (партійні і комсомольські осередки, комітети незаможних селян, сільради, сільськогосподарські профспілки) були недостатньо впливовими. Основна ж маса селянства – середняки – займала нейтрально-ворожу (вороже-нейтральну) позицію щодо влади більшовиків і не сприймало комуністичних проєктів. Радянська влада виявила нездатність поставити непівську економіку «на службу» комунізму, що наочно проявилось у перманентних кризах – збуту, хлібозаготівель, аграрного експорту у бажаних обсягах тощо.

Українське селянство в роки непу пережило своєрідний ренесанс традиціо-патріархального життя, яке воно сприймало як природний стан – це яскраво засвідчують численні та систематизовані усні свідчення (див. Нолл, 1999). Проте скоріше варто вести мову про те, що українське селянство отримало «перепочинок» між двома етапами комуністичних перетворень – між «воєнним комунізмом» 1919–1920 рр. і примусовою «масовою колективізацією сільського господарства» – як заходами ліквідації власне українського селянства. Водночас можна вести мову про «перепочинок» від індустріальної модернізації, що поряд з намаганням відсторонитись від радянської політики посилило його традиційно-патріархальні риси як удавану альтернативу більшовицьким планам «комуністичного будівництва».

Модернізаційний потенціал селянства за більшовицькими лекалами

Історична пам'ять українського селянства також впливала на його ставлення до модернізації за більшовицькими лекалами. Так, «дядьки» не забули аграрну політику радянської влади і військово-

ве лихоліття 1918–1920 рр. Більш-менш соціально-політична свідомо частина селянства прагнула захиститися (убезпечитися, не підставлятися) від чергового етапу «будівництва комунізму» і вдавалася до численних хитрощів для уникнення нагінок влади, тобто використовувала соціальну мімікрію. Для приховування свого реального майнового стану і соціального статусу статечні селяни оформляли частину господарства на бідняків, не показували реальні обсяги засівів і худоби, відправляли синів на роботу у промисловість (це дозволяло набути статусу «родини робітників»), створювали «бідняцько-середняцькі кооперативи» до комун включно на чолі із зіц-головою тощо. З кінця 1927 р., після початку розкуркулення через відмову селянства продавати державі хліб за заниженими цінами, частина заможних селян почала розпродаж майна, переселятися до міст і йти працювати на індустріальні новобудови. Так на околицях великих міст і в індустріальних селищах з'явилися відповідні мікрорайони. Прадід одного з авторів статті, Василь Лупіка (жив у с. Губарівка, наразі Богодухівський район Харківської області) був достатньо заможним селянином і до того ж колишнім унтер-офіцером імператорської армії. Він читав радянські газети, відчув смертельну небезпеку і у 1928 р. розпродав худобу й реманент, дітей прилаштував до родичів, а сам з конем подався робітником на соціалістичні новобудови і так перетворився за радянськими стандартами на «робітника».

Зазначимо, що в роки непу зміцнилась самодіяльність селянства, а намагання режиму долучити його до суспільно-політичного життя країни рад і, зокрема до проблем соціалістичної модернізації, не впливали на настрої абсолютної більшості селян. Адаже більшовицька влада не мала ресурсів і бажання вкладатись у село заради вирішення нагальних соціально-економічних проблем, намагаючись перекласти вирішення найнеобхіднішого на плечі самих селян. Водночас влада намагалася не лише задешево отримати для держави продовольство і сировину, але й накопичити за рахунок селянства ресурси для радянської модернізації.

Так, за сучасними оцінками податковий тягар на селянство порівняно з дореволюційним часом збільшився і сягав, за підрахунками самої влади, щонайменше 30% зернових, що підірвало економічний потенціал і добробут значної частини селянства. Для послаблення «кризи збуту» і збільшення витрат селян на купівлю промтоварів у 1925/26 господарському році сільгосподаток був дещо зменшений (вперше й востаннє у 1920-х роках). Але вже наступного року він зріс на 10–30% для середняків і на 80–100% для заможних. З 1928 р. було запроваджено стягнення на місцеві потреби у розмірі 35% від єдиного сільгосподатку (у 1929 р. вони сягнули 47,5%) і почалась «добровільна» підписка на позики індустріалізації (Історія українського селянства, 2006: 29). Якщо врахувати не вигідне селянству адміністрування податків, то стане зрозумілим тяжке становище селянства в роки «радянського селянського ренесансу».

На політичному рівні, попри стихійний спротив одіозним заходам влади, селянство об'єктивно не могло розробити альтернативу владній концепції модернізації і могло лише загальмувати ходу соціалістичної індустріалізації. Так, селянство чинило певний спротив податковому тиску, але він був переважно пасивним, за поодинокими випадками (Ганжа, 2000: 158). І хоча потенціал спротиву селянства не варто недооцінювати, але влада вдало його купірувала. Зуміла влада нейтралізувати й спроби селян відновити селянські спілки (суспільно-політичні об'єднання), тобто протестний потенціал українського селянства не перетворився в умовах більшовицької диктатури в реальну альтернативу більшовицькому варіантові модернізації (Ганжа, 2003).

Докологоспне українське селянство у цивілізаційному вимірі

Наголосимо, що докологоспне селянство радянської України належало до традиційної, аграрної цивілізації, яка на період 1920-х років у координатах всесвітньо історичного процесу вичерпала свій потенціал і стала об'єктивною перешкодою на шляху модернізації. Це, скажімо, засвідчує доіндустріальне демографічне обличчя селянства – висока шлюбність у ранньому віці, високі народжуваність і одночасно дитяча та загальна смертність, низька тривалість життя, високий приріст населення, доіндустріальна вікова структура з непропорційними частинами молоді і літніх людей тощо. Патріархальність засвідчує і структура витрат селянських господарств – 90% витрат споживання йшло на їжу, одяг і житло; на мило й ліки селяни витрачали 2,5%, на алкоголь і тютюн – 3%, а на освіту і культуру – 0,7% (Калініченко В., 1997: 82–89; 263). Така структура витрат, яка мала на меті фізіологічне відтворення робочої сили, притаманна традиційному аграрному суспільству і не сприяє розширенню внутрішнього ринку. Індустріальному ж суспільству притаманні інвестиції в людський капітал тому, що категорія «відтворення робочої сили» включає не тільки фізіологічні потреби, а й передбачає набуття знань, умінь, навичок, формування нових поведінкових моделей особи. Відповідно рівень таких інвестицій є одним з вирішальних чинників конкурентної спроможності національної економіки.

Зауважимо, що протягом 1920-х років чисельність селянства у абсолютних цифрах зросла на 3 – 3,5 млн. чоловік. У 1920 р. селянство становило щонайменше 78% населення. За підрахунками демографічного перепису 1926 р. на селі мешкало 23,6 млн. чоловік з 29,0 млн. всього населення, що складало 81,4% (Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1918 рр.), 2009: 111; Всесоюзний перепис людності 1926 р., 1929: 3). Отже, оскільки саме селянство складало абсолютну більшість населення, то зазначена вище структура його споживчих витрат фактично перешкоджала індустріальній модернізації. Це, серед іншого, пояснює й економічну ситуацію. Скажімо, у 1924 р. на ринок селянство поставило лише 27 млн. пудів хліба або 0,459 млн. т, що

становило мізерні 5,92% від валового збору у 565 млн. пудів (9,266 млн. т). У 1927 р. валовий збір зернових майже подвоївся, товарність теж зросла до 1/3, але обсяг товарного зерна становив 6,5 млн. т. Цей обсяг задовольняв поточні потреби України. Але, по-перше, УСРР була частиною СРСР і зерно перерозподілялося Москвою. По-друге, без значного експорту зерна за кордон накопичити кошти для індустріалізації було практично неможливо.

В цілому за 1920-і роки товарність хліборобства ледве сягала 25%, тваринництва – 30%, технічних культур – 75% (Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1918 рр.), 2009: 205). Відповідно, мізерні доходи селянства не створювали належного ринку збуту, а товарність ледве задовольняла поточні потреби і аж ніяк не дозволяла сформувати ресурси для індустріальної модернізації.

В основі неадекватності сільськогосподарського виробництва потребам модернізації була вкрай низька, на рівні середньовіччя, продуктивність праці. Середня врожайність зернових у 1920-і роки становила 7-9 ц з гектару (в Англії у XIII–XIV ст. була така ж), а для, скажімо, покриття хати залізом дорівнювало доходу з трьох гектарів засіву. Це означало, що фактично незаможник за рік праці міг заробити лише на залізний дах. Тому не дивно, що у 1923/24 господарському році селянство придбало лише 2,5 тис. т заліза. Або таке, за рік родина з 9 чоловік купувала 1,5 пари чобіт еквівалентом 250 кг пшениці. Доходів переважної частини селянства не вистачало на придбання й утримання робочої і продуктивної худоби (це в очах селянства було ганьбою) – в середньому на господарство припадало по одному коню, півтори корови та одній свині. Прикметно, що за 1 кг культового українського продукту свинячого сала можна було придбати 3 кг цвяхів. Мізерні доходи селянства і високі ціни на промислові товари, серед іншого, зумовлювали низький рівень життя селян. Приклади можна продовжувати, але в роки непу економічна ситуація нагадувала зачароване коло – низька продуктивність, мізерна товарність, низькі доходи, незадовільний попит на промтовари, неможливість забезпечити ресурси індустріальної модернізації.

В умовах товарного виробництва вихід з цього кола базувався б на зростанні продуктивності праці в місті й на селі, що передбачало приватну власність, мотивацію праці і капіталовкладення. Проте при «комуністичному державному капіталізмі» приватна власність ледь зевріла, ресурси накопичувались і використовувались вкрай незадовільно, причому по-іншому для радянської системи не можливо було в принципі. Дивна метаморфоза відбулася і з соціальною психологією (життєвими стратегіями) селянства, що мало наслідком зміну характеру життя «дядьків». Селянин ніби втратив за радянської доби риси товаровиробника (дрібного, але товаровиробника) і перетворився на такого собі епікурейця.

Внаслідок соціально-економічних комуністичних експериментів і радянського обмеження рин-

кових відносин у 1920-і роки у більшості селян зникла вікова соціально-психологічна установка на придбання землі, розширення господарства і збільшення його товарності. Дійсно, приватна власність була ліквідована, а будь яке економічне зростання загрожувало збільшенням податків, адміністративних нагінок, обмеженням прав тощо. Домінувати стала орієнтація селян на збільшення споживання власної продукції, на відгородження від ворожого і незрозумілого більшовицького світу. Ренесанс селянства 1920-х років в умовах радянської влади супроводжувався тенденцією натуралізації, трендом соціально-економічної та суспільно-політичної автаркізації. Зрозуміло, що це об'єктивно відповідало моделям поведінки традиційної й аграрної, а не модерної й індустріальної цивілізації. Доколгоспне радянське село не створило і в умовах більшовицького режиму не могло створити реальну альтернативу сталінському варіанту модернізації.

Проблеми індустріальної модернізації більшовицький режим взявся вирішувати на шляхах комуністичної утопії, що в умовах терористичної диктатури і суцільної колективізації привело до Голодомору 1932–1933 рр., до величезних людських і матеріальних втрат і не наблизило суспільство до цивілізованої модернізації.

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що дрібнотоварне селянське господарство часів непу самотійно не могло перейти на індустріальні технології і забезпечити необхідний рівень сільськогосподарського виробництва, не могло створити ринку споживання промислових товарів для зростання промисловості, врешті не могло забезпечити необхідних ресурсів (сировинних, людських, фінансових тощо) для індустріалізації й урбанізації. Наголосимо, що йдеться не про любов чи не любов до селянства, а про ходу історії з відповідними позитивними і не дуже наслідками. Сучасне українське суспільство не до кінця засвоїло відповідні уроки, що проявилось у багаторічних безплідних дискусіях щодо запровадження ринку землі в незалежній Україні.

Література:

1. Водотька С.Г. Классовая структура доколхозного крестьянства советской Украины 1920-х годов. Социально-экономическая характеристика : дисс...канд. истор. наук : 07.00.02. Киев, 1983. 212 с.
2. Всесоюзный перепис людності 1926 р. Т. XI. Українська СРР. Підсумки по республіці. Москва : ЦСУ СРСР, 1929. 210 с.
3. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). Київ : Інститут історії України НАН України, 2000. 208 с.
4. Ганжа О.І. Спроби політичного об'єднання селянства України в період непу. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*. Київ, 2003. Вип. 9. С. 214–221.
5. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. Т. 2. Київ : Наук. думка, 2006. 653 с.
6. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. Харків: Основа, 1997. 400 с.
7. Колесник В.Ф., Коцур В.П., Коцур Г.Г. Історіографія нової економічної політики в Українській СРР. Київ : Хрещатик, 2002. 175 с.
8. Кульчицький С.В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. В 3 кн. Кн. 2. Київ : Темпора, 2013. 628 с.
9. Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест комуністичної партії. Київ : Вперед, 2010. 55 с.

Безумовно, суто теоретично потенціал традиційного дрібнотоварного селянського господарства не був вичерпаний. Не був вичерпаний в умовах ринкового господарства і цілеспрямованої та ефективної політики влади щодо збереження частини селянства. Так, саме частини селянства, бо більшість селян має стати в модернізованому, індустріальному й урбанізованому суспільстві мешканцями міст і працівниками інших сфер економіки. Традиційне селянство має перетворитись на фермерів, вписатись у ринкову економіку (можливо за допомогою субсидій, але не обов'язково), а кращі риси вдачі (любов до рідної землі, мови, культури) зберегти і передати в міста.

Проте така альтернатива була втрачена з перемогою більшовиків, які мали на меті не цивілізовану модернізацію, а соціалістичну індустріалізацію у вигляді комуністичного штурму.

Наголосимо, що стан сільського господарства 1920-х років і тим більше «відродження» селянства з тенденцією автаркізації, не відповідав потребам історичного (соціального) часу, потребам модернізації. Але радянський режим, відкинувши капіталістичний та імперський (позірно від самого початку) шлях модернізації села, не запропонував і не міг запропонувати через утопічність поставлених цілей більш менш цивілізований варіант перебудови сільського господарства. Кремлівсько-більшовицький режим в реальності мав єдиний безальтернативний варіант – примусовий, адміністративний з опцією терору в умовах фактичної громадянської війни. Найбільш знаковими і значущими (від'ємно значущими) подіями цього шляху стали примусова масова колективізація сільського господарства і Голодомор-геноцид 1932–1933 років.

Щодо перспективних досліджень проблематики, то зазначимо щонайменше два напрямки. По-перше, вивчення питання альтернативності у ключові періоди «роздоріжжя» радянської доби – післясталінський час, середина 1960-х років, перебудова тощо. По-друге, аналіз власне радянської модернізації у контексті європейської та світової історії.

10. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 1995. 257 с.
11. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький: В 2 част. Частина 1. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. 445 с.
12. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920-30-х років. Київ : Родовід; Центр дослідження усної історії культури, 1999. 559 с.
13. Шаповал Л.І. Бухаринська альтернатива нової економічної політики в історико-економічних дослідженнях наприкінці ХХ ст. *Вісник Одеського Національного Морського університету*. Одеса, 2005. Вип. 26. С. 123–131.
14. Шаповал Л.І. Вивчення сучасними українськими істориками етапів реалізації непу в аграрному секторі. *Український селянин: Збірник наукових праць*. Черкаси, 2008. Вип. 11. С. 97–100.

References:

1. Vodotyka, S. (1983). Klassovaya struktura dokolkhoznogo krest'yanstva sovetskoy Ukrainy 1920-kh godov. Sotsial'no-ekonomicheskaya kharakteristika. [Class structure of pre-collective peasantry of the Soviet Ukraine in 1920ies. Social and economic characteristics]. Diss...kand. istor. nauk: 07.00.02. Kiev. 212 s. [in Russian].
2. Vsesoyuznyy perepys lyudnosti 1926 r. T.XI. Ukrayins'ka SRR. Pidsumky po respublitsi. [All-Union census. Volume XI. Ukrainian SSR. All-Republican data]. Moskva, 1929. 210 s. [in Ukrainian].
3. Hanzha, O. (2000). Ukrayins'ke selyanstvo v period stanovlennya totalitarnoho rezhymu (1917–1927). [Ukrainian Peasantry while establishing a totalitarian regime in 1917–1927] Kyiv. 208 s. [in Ukrainian].
4. Hanzha, O. (2003). Sproby politychnoho obyednannya selyanstva Ukrayiny v period nepu. [Attempts of political unification of the Ukrainian peasantry during the new economic policy]. In *Problemy istoriyi Ukrayiny: Fakty, sudzhennya, poshuky*, Vol. 9. P. 214–221. [in Ukrainian].
5. Istoriya ukrayins'koho selyanstva. Vol. 2. [The history of Ukrainian peasantry]. Kyiv, 2006. 653 s. [in Ukrainian].
6. Kalinichenko, V. (1997). Selyans'ke hospodarstvo Ukrayiny v period nepu. Istoryko-ekonomichne doslidzhennya. [Peasant household in Ukraine during the new economic policy. Historic and economic research]. Kharkiv. 400 s. [in Ukrainian].
7. Kolesnyk, V., Kotsur, V., Kotsur, H. (2002). Istoriografiya novoyi ekonomichnoyi polityky v Ukrayins'kiy SRR. [Historiography of the new economic policy in Ukrainian SSR]. Kyiv. 175 s. [in Ukrainian].
8. Kul'chyts'kyu, S. (2013). Chervonyy vyklyk. Istoriya komunizmu v Ukrayini vid yoho narodzhennya do zahybeli. Vol. 2. [The red challenge. The history of the communism in Ukrain from its origins to decline]. Kyiv. 628 s. [in Ukrainian].
9. Marks, K., Enhels, F. (2010). Manifest komunistychnoyi partiyi. [The manifest of the communist party]. Kyiv. 55 s. [in Ukrainian].
10. Marochko, V. (1995). Ukrayins'ka selyans'ka kooperatsiya: Istoryko-teoretychnyy aspekt (1861–1929 rr.). [Ukrainian peasant cooperation. History and theory]. Kyiv. 257 s. [in Ukrainian].
11. Kul'chyts'kyu, S. (ed.). (2009). Narisy povsyakdennoho zhyttya radyans'koyi Ukrayiny v dobu nepu (1921–1928 rr.). [Everyday life in Soviet Ukraine during the new economic policy]. Part 1. Kyiv. 445 s. [in Ukrainian].
12. Noll, V. (1999). Transformatsiya hromadyans'koho suspil'stva: Usna istoriya ukrayins'koyi selyans'koyi kul'tury 1920–30-kh rokiv. [Transformation of civil society. Oral history of Ukrainian peasant culture in 1930–40ies.]. Kyiv. 559 s. [in Ukrainian].
13. Shapoval, L. (2005). Bukharyns'ka al'ternatyva novoyi ekonomichnoyi polityky v istoryko-ekonomichnykh doslidzhennyakh naprykintsi XX st. In *Visnyk Odes'koho Natsional'noho Mors'koho universytetu*, Vol. 26. P. 123–131. [the Bukharin's alternative to the new economic policy in historical and economic research in late XX century.]. [in Ukrainian].
14. Shapoval, L. (2008). Vyvchennya suchasnymy ukrayins'kymy istorykamy etapiv realizatsiyi nepu v ahrarnomu sektori. In *Ukrayins'kyi selyanyn: Zbirnyk naukovykh prats'*, Vol. 11. P. 97–100. [The studies on the periods of implementation of new economic policy in agriculture]. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 24.04.2023

The article was received 24 April 2023